УДК 342.25
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-12/21

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION

Шевченко А.Є., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри теоретико-правових дисциплін
Державний податковий університет

Кудін С.В., д.ю.н., доцент,
професор кафедри теоретико-правових дисциплін
Державний податковий університет

Авсєєвич В.П., к.іст.н.,
доцент кафедри історії, теорії права і держави та конституційного права
Бердянський університет менеджменту і бізнесу

Сердюк І.В., к.ю.н.,
доцент кафедри історії, теорії права і держави та конституційного права
Бердянський університет менеджменту і бізнесу

Стаття містить визначення проблем і перспектив утвердження в Україні ефективного місцевого самоврядування та реалізації реформи децентралізації влади в умовах трансформації українського суспільства й конституційної реформи. Обґрунтовано, що при реформуванні системи місцевого самоврядування в Україні необхідно враховувати як історичний, так і європейський і міжнародний досвід, який свідчить, що неможливо перерозподілити повноваження та ресурси між органами виконавчої влади й місцевого самоврядування без реформування адміністративно-територіального устрою України. Доведено, що основні напрями реформування місцевого самоврядування в Україні мають не лише включати позитивні елементи децентралізації, а й ураховувати відсутність в Україні ідеї федералізації. З'ясовано, що нагальними є реформи, що пов'язані з розвитком засад самоврядування в українському суспільстві, мають наслідком значні зміни в системі державного управління загалом і залучення громад до політики розвитку на місцевому рівні. Установлено, що Українська держава потребує проведення адміністративно-територіальної реформи із забезпеченням збереження цілісності держави та її унітарного устрою, а також прийняття нормативно-правової бази, яка б ураховувала реалії підписання Україною Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Обґрунтовано, що вкрай важливим є чітке визначення повноважень, прав та обов'язків органів державної влади й місцевого самоврядування з метою збалансування інтересів у системі публічних відносин, забезпечення втілення принципу субсидіарності, а також упровадження ефективної політики соціального, економічного, культурного розвитку регіонів. Доведено необхідність формування спроможних територіальних громад, забезпечення розширення їхніх прав щодо вирішення питань місцевого значення, проведення бюджетної реформи з урахуванням пріоритетних сфер фінансування. Установлено, що існує реальна потреба в проведенні подальшої законотворчої роботи, зокрема щодо законодавчого забезпечення розширених повноважень громад і розмежування повноважень.

Ключові слова: місцеве самоврядування, європейська інтеграція, децентралізація, адміністративно-територіальна реформа, громада.

The article identifies problems and prospects for the establishment of effective local self-government in Ukraine and the implementation of decentralization reform in the context of the transformation of Ukrainian society and constitutional reform. It is substantiated that when reforming the system of local self-government in Ukraine it is necessary to take into account both historical and European and international experience, which shows that it is impossible to redistribute powers and resources between executive bodies and local self-government without reforming the administrative-territorial structure of Ukraine. It is proved that the main directions of local self-government reform in Ukraine should include not only positive elements of decentralization, but also take into account the absence of the idea of federalization in Ukraine. It was found that the reforms related to the development of self-government in Ukrainian society are urgent, resulting in significant changes in the system of public administration in general and the involvement of communities in development policy at the local level. It was established that the Ukrainian state needs to carry out administrative and territorial reform to ensure the integrity of the state and its unitary system, as well as the adoption of a legal framework that would take into account the realities of Ukraine's signing of the Association Agreement with the European Union. It is substantiated that it is extremely important to clearly define the powers, rights and responsibilities of public authorities and local governments in order to balance interests in the system of public relations, ensure the implementation of the principle of subsidiary, and implement effective policies of social, economic and cultural development regions. The necessity of forming able-bodied territorial communities, ensuring the expansion of their rights to resolve issues of local importance, and conducting budget reform taking into account the priority areas of funding has been proved.

Key words: local self-government, European integration, decentralization, administrative-territorial reform, community.

Актуальність. Демократична держава передбачає існування відповідної моделі організації влади, в основу якої покладено принцип народовладдя та яка забезпечує реальні можливості реалізації народом належної йому влади на всіх рівнях, засоби впливу на політику держави, що здійснюється органами публічної влади, відповідність діяльності органів влади суверенній волі народу та їх змінність. Без сумніву, про наявність демократичного політичного режиму можна говорити лише в тому випадку, коли вся система публічної влади відповідає цим вимогам. Ідеться як про вищий (загальнодержавний) рівень організації влади, так і про регіональний і, безумовно, місцевий.

Започаткована в Україні реформа системи місцевого самоврядування є довгоочікуваною відповіддю на суспільний запит щодо руйнування радянської політичної системи в Україні. Імплементація реформ, пов'язаних із розвитком засад самоврядування в українському суспільстві, має наслідком значні зміни в системі державного управління загалом і залучення громад до політики розвитку на місцевому рівні зокрема. З огляду на це, реформи місцевого самоврядування потребують дотримання чіткої послідовності й етапності в упровадженні інституційних новацій.

Для країн, що відчували на собі вплив радянської системи управління, процес децентралізації залежить прямо пропорційно від сили цього впливу. Населення УРСР

пам'ятає, що таке централізація. Перевагою в цьому випадку є лише бажання змін, що посилюється абсолютно незадовільним рівнем надання публічних послуг, рівнем розвитку місцевої інфраструктури тощо. Однак лише заперечення минулого не дає чіткого бачення майбутнього. Крім того, складність українських реалій полягає в невеликому досвіді самоврядування загалом і майже повній відсутності історичного досвіду ефективного урядування зокрема.

Аналіз досліджень і публікацій. Численні праці провідних вітчизняних науковців присвячені проблематиці діяльності самоврядних структур. Зокрема, напрями вирішення загальних проблем інституту місцевого самоврядування досліджували такі науковці, як В. Авер'янов, Г. Атаманчук, М. Баймуратов, М. Байтін, В. Бакуменко, О. Батанов, В. Баштанник, В. Борденюк, І. Бутко, Л. Гапоненко, Н. Гончарук, В. Кампо, А. Коваленко, А. Колодій, В. Копєйчиков, М. Корнієнко, С. Кудін, Б. Курашвілі, Н. Нижник, О. Оболенський, П. Орзіх, В. Погорілко, А. Ткачук, Ю. Тихомиров, Ю. Тодика, В. Цвєтков, В. Шаповал, А. Шевченко й інші. Питаннями децентралізації займалися К. Линьов, О. Козич, М. Корявець, А. Матвієнко, В. Мельниченко, Б. Шевчук, О. Прієшкіна.

Мета статті полягає у визначенні проблем і перспектив утвердження в Україні ефективного місцевого самоврядування та реалізації реформи децентралізації влади в умовах трансформації українського суспільства й конституційної реформи.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі Україна неухильно спрямовує свої зусилля на реалізацію курсу на європейську інтеграцію, виконання міжнародно-правових зобов'язань, зокрема з питань розвитку місцевої й регіональної демократії. Подальша демократизація суспільства, децентралізація влади на засадах субсидіарності були й залишаються пріоритетами України.

Важливу роль у цих процесах відіграє реформування місцевого самоврядування й територіальної організації влади відповідно до основних положень Європейської хартії місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р., яка стала невід'ємним складником національного законодавства в цій сфері. У названій Хартії, зокрема, зазначається, що відповідно до:

- п. 1 ст. 3: «Місцеве самоврядування означає право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання й управління суттєвою часткою публічних справ, під власну відповідальність, в інтересах місцевого населення»;

- п. 1 ст. 9: «Органи місцевого самоврядування мають право в рамках національної економічної політики на власні адекватні фінансові ресурси, якими вони можуть вільно розпоряджатися в межах своїх повноважень»;

- п. 5 ст. 9: «Захист більш слабких у фінансовому відношенні органів місцевого самоврядування передбачає запровадження процедур бюджетного вирівнювання або аналогічних заходів з метою подолання наслідків нерівного розподілу потенційних джерел фінансування й фінансового тягаря, який вони повинні нести. Такі процедури або заходи не повинні звужувати свободу дій органів місцевого самоврядування в межах власної відповідальності» [1] тощо.

Підтвердженням тому стало визначення в програмних документах Президента, Уряду та Верховної Ради України пріоритетів, серед яких – децентралізація влади, передача фінансових ресурсів і зміцнення матеріально-фінансової основи органів місцевого самоврядування, задоволення інтересів громадян у всіх сферах життєдіяльності на відповідних територіях, надання високоякісних і доступних публічних послуг населенню, узгодження інтересів держави й територіальних громад.

Упровадження реформи розпочато на основі Концепції реформування місцевого самоврядування й територіальної організації влади, Програми діяльності Уряду, «Стратегії-2020» Президента України та відповідного плану з їх реалізації. Положення зазначених актів мають бути впроваджені в життя, адже недосконаліть функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування породжує недовіру громадян до державних і самоврядних інституцій; відсутність чіткої структурованості громадянського суспільства й громадського контролю за діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування зменшує, відповідно, рівень реальності правових норм [2].

Крім нормативного забезпечення реформи, важливим є бажання суб'єктів державної влади передати частину своїх повноважень територіальним громадам та органам місцевого самоврядування, а також готовність самого громадянського суспільства взяти на себе відповідальність за вирішення питань місцевого значення. Переважно ця «моральна перешкода» стосується країн, що відчували на собі вплив радянської системи управління.

Перед місцевим самоврядуванням в Україні постали виклики, які потребують змін у контексті його реформування: фінансова неспроможність громад; недостатність ресурсів бюджету розвитку для інвестицій в інфраструктуру; криза комунальної інфраструктури; зношеність мереж; відсутність розподілу повноважень між органами місцевого рівня; відчуженість органів місцевого самоврядування від населення; корупція; непрозорість діяльності; неефективне використання комунальної власності; криза кадрової політики, системи підвищення кваліфікації кадрів органів місцевого самоврядування; нерозвиненість незалежного суспільного сектору, форм прямої демократії; неспроможність дій жителів із захисту свої прав; складна демографічна ситуація, погіршення кількісних і якісних параметрів людських ресурсів.

У контексті зазначеного вкрай важливою є взаємодія органів державної влади й установ громадянського суспільства, одними з яких є органи місцевого самоврядування, а така взаємодія являє собою не тільки один із важливих елементів державної політики, а і є частиною правової реальності, а в історичному контексті – історично-правової реальності [3, с. 339]. Отже, варто враховувати історичний досвід такої взаємодії. Правові засади такої взаємодії мають бути спрямовані на забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні; створення дієвого механізму захисту прав людини є запорукою мінімізації загроз для національної безпеки України, що особливо актуально в умовах тих викликів сьогодення, перед якими стоїть наша держава [4, с. 47; 5, с. 346]. «Рухливість» такої взаємодії в часі дає змогу виявляти її об'єктивно зумовлену конкретно-історичним періодом змінність, мінливість, отже, – з'ясовувати характерні в рамках цього періоду ознаки, риси [6, с. 171].

Разом із тим необхідно враховувати й міжнародний досвід, який свідчить, що неможливо перерозподілити повноваження та ресурси між органами виконавчої влади й місцевого самоврядування без реформування адміністративно-територіального устрою України.

Відповідно до ст. 133 Конституції України, систему адміністративно-територіального устрою України становлять Автономна Республіка Крим; області; райони; міста; райони в містах; селища; села [7].

Нераціональний сьогодні адміністративно-територіальний устрій України зумовлює вирішення низки таких завдань, а саме: 1) оптимізація повноважень органів публічної влади; 2) удосконалення земельних відносин; 3) подолання нерівномірності забезпечення бюджетних установ; 4) залучення іноземних інвестицій; 5) істотне покращення бюджетної інфраструктури. У частині законодавчого вирішення питання адміністративно-територіального устрою Україна має проблему, яка полягає у відсутності єдиного спеціалізованого акта, що визначатиме порядок його організації.

Досвід зарубіжних країн і найновіші наукові дослідження, крім належної територіальної організації, дають змогу виокремити такі передумови успішної імплементації децентралізаційних явищ та ефективного управління в системі децентралізованої влади: утвердження принципу верховенства права; визнання та гарантії місцевого самоврядування; рівний правовий захист усіх форм власності; демократичне й ефективне виборче законодавство; незалежність, ефективність, доступність і прозорість судової системи, функціонування інститутів адміністративного судочинства; досконалий бюджетний процес і висока фінансова дисципліна; наявність соціальних стандартів; розвинутий громадський сектор [8].

Відповідно до інформації, розміщеної на офіційному сайті «Децентралізація влади», децентралізація – це передача значних повноважень і бюджетів від державних органів органам місцевого самоврядування, аби якомога більше повноважень мали ті органи, що ближче до людей, де такі повноваження можна реалізовувати найбільш успішно.

У тому ж джерелі обґрунтовано відмінність децентралізації від федералізації, яка полягає в тому, що федералізація означає передачу значних повноважень на рівень регіонів (області), а реформа місцевого самоврядування робить ставку на громади (людей). Передавати ресурси й повноваження лише на регіональний рівень ризиковано, адже так можна відтворити централізовану та корумповану систему влади тільки на регіональному рівні [9].

Є. Рушковський та С. Косіковський, аналізуючи територіальну децентралізацію, виокремлюють три її системотворчі компоненти:

1. Децентралізація політична (відповідний устрій). Публічно-правовий статус органів місцевого самоврядування походить від специфічного способу формування цих органів і їх представницького характеру. Відповідні конституційні гарантії формування системи органів місцевого самоврядування засвідчують незалежність таких органів від держави.

2. Децентралізація адміністративна – на органи місцевого самоврядування покладено завдання, а відтак функції та повноваження щодо задоволення публічного інтересу в межах відповідної території.

3. Децентралізація фінансова – наявність власних фінансових і матеріальних засобів, здійснення правомочностей володіння, користування й розпорядження фінансовими ресурсами, які перебувають у власності громад [10, с. 163].

Концепція реформування місцевого самоврядування й територіальної організації влади в Україні від 1 квітня 2014 р., визначаючи проблеми, які нині потребують ефективного та швидкого розв'язання, закріплює, що метою Концепції є визначення напрямів, механізмів і строків формування ефективного місцевого самоврядування й територіальної організації влади для створення та підтримки повноцінного життєвого середовища для громадян; надання високоякісних і доступних публічних послуг; становлення інститутів прямого народовладдя; задоволення інтересів громадян у всіх сферах життєдіяльності на відповідній території; узгодження інтересів держави й територіальних громад.

Завданнями реформи визначено: забезпечення доступності та якості публічних послуг; досягнення оптимального розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування й органами виконавчої влади; визначення обґрунтованої територіальної основи для діяльності органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади з метою забезпечення доступності й належної якості публічних послуг, що надаються такими органами; створення належних матеріальних, фінансових та організаційних умов для забезпечення виконання органами місцевого самоврядування власних і делегованих повноважень [11].

Разом із тим зауважимо, що ця Концепція прийнята до підписання Україною Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, отже, її положення мають ураховувати основні принципи згаданої Угоди, а саме:

– статтю 2: «Повага до демократичних принципів, прав людини та основоположних свобод, як визначено, зокрема, у Гельсінському заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р. та Паризькій хартії для нової Європи 1990 р., а також в інших відповідних документах щодо захисту прав людини, серед них – Загальна декларація прав людини ООН 1948 р. й Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., а також повага до принципу верховенства права повинні формувати основу внутрішньої та зовнішньої політики Сторін і є основними елементами цієї Угоди. Забезпечення поваги до принципів суверенітету й територіальної цілісності, непорушності кордонів і незалежності, а також протидія розповсюдженню зброї масового знищення, пов'язаних із нею матеріалів і засобів їх доставки також є основними елементами цієї Угоди»;

– статтю 14: «У рамках співробітництва у сфері юстиції, свободи та безпеки Сторони надають особливого значення утвердженню верховенства права й укріпленню інституцій усіх рівнів у сфері управління загалом і правоохоронних і судових органів зокрема. Співробітництво буде спрямоване, зокрема, на зміцнення судової влади, підвищення її ефективності, гарантування її незалежності й неупередженості та боротьбу з корупцією. Співробітництво у сфері юстиції, свободи й безпеки буде відбуватися на основі принципу поваги до прав людини та основоположних свобод» [12] тощо.

Зазначимо, що перераховані в статті 2 Угоди про асоціацію політико-правові документи міжнародного характеру передбачають неухильний зв'язок між забезпеченням прав і свобод людини та громадянина й реалізацією прав населення у сфері місцевого самоврядування. Отже, очевидно, Концепція реформування місцевого самоврядування й територіальної організації влади в Україні має бути суттєво переглянута як наслідок підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС.

Варто зауважити, що прийняті останнім часом акти, які мають сприяти реалізації реформи, частково почали впроваджуватися в життя в частині конкретних дій з метою становлення реального місцевого самоврядування та передачі влади на рівень територіальних спільнот (затверджуються перспективні плани й відбувається об'єднання громад відповідно до реформування місцевого самоврядування в напрямі децентралізації влади).

У контексті зазначеного варто підкреслити, що зміна в Україні у 2019 р. політичних еліт абсолютно не відобразилася на стратегічному курсі Української держави щодо підтримки європейського вектору розвитку основ місцевого самоврядування. Свідченням цього стало внесення 13 грудня 2019 р. Президентом України В. Зеленським до Верховної Ради України Законопроекту «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» № 2598 (як невідкладного, тобто такого, що має першочерговий пріоритет).

Наголошується, що Проект ґрунтується на ідеях сучасного конституціоналізму, Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, Європейській хартії місцевого самоврядування й інших міжнародно-правових актах. Так, Законопроектом пропонується змінити окремі положення Конституції України щодо адміністративно-територіального устрою. Зокрема, пропонується запровадити такий перелік адміністративно-територіальних одиниць: громада, округ, область, Автономна Республіка Крим. Громада є первинною одиницею в системі адміністративно-територіального устрою України [13].

Однак незалежно від такої позиції глави держави, Уряду, законодавчого органу України відсутність фахової

підготовки та поступового впровадження етапів реформи спричиняє ризик її нівелювання, неврахування основної суті – формування самодостатніх спроможних територіальних громад і поліпшення умов надання якісних послуг громадянам.

Утім процеси децентралізації мають як переваги, так і недоліки. Серед основних переваг децентралізації варто виокремити такі: створення умов для ефективного розвитку громадянського суспільства; створення сприятливих умов для зайняття середнім бізнесом із подальшим розвитком місцевої інфраструктури; ефективний розподіл бюджетних ресурсів з метою задоволення потреб територіальної громади та розвитку економіки; забезпечення прозорості й гласності в діяльності органів місцевого самоврядування, підвищення якості надання публічних послуг; підвищення свідомості й відповідальності за власні дії та рішення як посадових осіб місцевого самоврядування, так і самих територіальних громад; мінімізація бюрократизму й ефективність служби в органах місцевого самоврядування.

Однак поряд із позитивними аспектами існують і певні недоліки децентралізації, до яких відносять ускладнення спроможності впливати на макроекономічну ситуацію на державному рівні; зниження координованості виконання делегованих повноважень, гальмування реалізації державних програм на тлі надання більшого значення місцевим політичним пріоритетам; намагання центральних органів влади уникнути відповідальності за надання державних послуг населенню, самоусунення центральних органів від вирішення нагальних питань; зменшення координованості дій між центральними та місцевими органами й адміністративно-територіальними одиницями; намагання центральних органів влади зберегти владні повноваження; нерівномірність у соціально-економічному розвитку адміністративно-територіальних одиниць; гальмування реалізації державних програм; уникнення центральними органами влади відповідальності за надання державних послуг населенню; недостатність власних фінансів, що призведе до неспроможності місцевих органів влади виконувати функції.

Досвід кожної з країн є унікальним і відображає специфіку її розвитку. Тому необхідно враховувати особливості історичного, економічного та політичного розвитку конкретної країни. Нині в європейських країнах виокремлюють три основні моделі місцевого самоврядування:

Англосаксонська (Велика Британія). Високий рівень автономії місцевого самоврядування, виборність і контроль з боку населення. Відсутність на місцях спеціальних державних уповноважених, на яких покладена функція контролю над органами місцевого самоврядування. Відсутність місцевих адміністрацій (органів державної влади на місцях).

Континентальна (Франція, Італія, Іспанія, Бельгія, Польща, Болгарія). Поєднання прямого державного управління й місцевого самоврядування. Певна ієрархія системи управління, у якій місцеве самоврядування є ланкою порівняно з державною владою. Обмежена автономія місцевого самоврядування, наявність на місцях спеціальних державних уповноважених, які контролюють органи місцевого самоврядування.

Змішана (Німеччина, Австрія). У деяких ланках місцевого самоврядування виборний орган може бути й ланкою муніципального управління, і представником державної адміністрації.

Висновки. Започаткована в Україні реформа системи місцевого самоврядування є довгоочікуваною відповіддю на суспільний запит щодо руйнування радянської політичної системи, яка існувала в УРСР. До основних напрямів упровадження реформ із децентралізації влади в Україні й перспектив реорганізації місцевого самоврядування належать:

– проведення адміністративно-територіальної реформи із забезпеченням збереження цілісності держави та її унітарного устрою;

– прийняття Закону України «Про адміністративно-територіальний устрій України», який би враховував реалії підписання Україною Угоди про асоціацію з Європейським Союзом;

– чітке визначення повноважень, прав та обов'язків органів державної влади й місцевого самоврядування з метою збалансування інтересів у системі публічних відносин, забезпечення втілення принципу субсидіарності;

– упровадження ефективної політики соціального, економічного, культурного розвитку регіонів;

– формування спроможних територіальних громад, забезпечення розширення їхніх прав щодо вирішення питань місцевого значення;

– проведення бюджетної реформи з урахуванням пріоритетних сфер фінансування;

– проведення подальшої законотворчої роботи, зокрема законодавчого забезпечення розширених повноважень громад, розмежування повноважень тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Європейська Хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
2. Шевченко А.Є., Гапоненко Л.В. Проблеми реалізації прав та свобод людини і громадянина в умовах світових глобалізаційних процесів. *Розвиток юридичної науки: проблеми та перспективи :* збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 20-річчю від дня створення юридичного факультету УДФСУ. Ірпінь, 2016.
3. Шевченко А.Є., Кудін С.В. Правові засади взаємодії органів державної влади і місцевого самоврядування. *Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 29 листопада 2019 р.). Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2019. С. 339–343.
4. Шевченко А.Є., Кудін С.В. Права людини у контексті національної безпеки України: історично-правовий вимір. *Права людини та національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції. Серія «Соціологія права» :* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 2019. Спец. випуск. С. 47–49.
5. Шевченко А.Є., Кудін С.В. Розвиток прав людини в Україні та їх захист державою. *Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції :* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 27 червня 2019 р.). Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2019. С. 346–353.
6. Shevchenko A., Kydin S., Kapichon O. Problems of interaction between public authorities and local self-government in Ukraine. *Perspectives of world science and education :* Abstracts of IV International Scientific and Practical Conference Osaka, Japan 25–27 December 2019. S. 170–175.
7. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.
8. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / О.М. Бориславська, І.Б. Заверуха, А.М. Школик та ін. ; Центр політико-правових реформ. Київ, 2012. 212 с.
9. Децентралізація влади. Про реформу. URL: http://decentralization.gov.ua.
10. Finansepubliczne aprawo finansowe / C. Kosikowski, E. Ruskowski (red.). Warszawa : Dom wydawniczy ABC, 2006. Wyd. 2.
11. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні від 1 квітня 2014 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua.
12. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
13. Законопроект В. Зеленського про зміни до Конституції щодо децентралізації з'явився на сайті ВР. URL : https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2838728.